

تربیت عبادی کودک

معصومه جوهری^۱، زهرا قبله^۲

چکیده

مقاله حاضر با هدف بررسی نقش والدین در تربیت عبادی کودک و روش‌ها و راهکارهای چنین تربیتی انجام شد. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و شیوه جمع‌آوری مطالب، کتابخانه‌ای است. تربیت عبادی کودکان اهمیت خاصی در نظام آموزشی و تربیتی اسلام دارد. پدر و مادر هرکدام به نوبه خود تأثیر خاصی در تربیت صحیح کودک دارند؛ زیرا کودک رفتار آنها را شاهد و نمونه قرار داده و مفاهیم مذهبی و اخلاقی را از آنها فرا می‌گیرد. بنابراین، اخلاق و تقوای والدین در تربیت دینی فرزند بسیار تأثیرگذار است. توجه به مسائلی مانند دوران بارداری و شیردهی مادر و همچنین تغذیه حلال و مناسب مادر و فرزندش مهم بوده و باید بدانند که آغاز تربیت فرزند بهتر است از همان دوران کودکی و طفولیت باشد. میزان تأثیر والدین در تربیت صحیح عبادی و دینی فرزند و راهکارهای تربیتی مانند احترام گذاشتن به شخصیت آنها، شیوه آموزش عبادات تأکید بر همنشینی با نیکان و حضور کودکان در محافل دینی و مذهبی و شیوه تشویق و تنبیه و پند آنها مهم است.

واژگان کلیدی: تربیت، عبادت، کودک، تربیت عبادی.

---

۱. دانش‌پژوه کارشناسی ارشد فقه تربیتی از کشور افغانستان، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

Email: sainajohari2020@gmail.com

۲. مربی گروه علمی-تربیتی فقه و اصول، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، قم، ایران.

Email: zahrazahra1978@gmail.com

۱. مقدمه

کودک مانند نهالی نوری است و هر نهالی برای آنکه رشد کند به زمین خاص و مقدار معینی نور، آب، سایه و آفتاب نیازمند است. هر کودکی در شرایط و اوضاع مناسب و با ویژگی‌های خاصی رشد می‌کند. هرگاه زمینه مناسب فراهم شود وی همچون نهالی پس از روییدن به مرحله شکوفایی می‌رسد. مساعدترین محیطی که باید چنین زمینه‌هایی را برای کودکان فراهم کند، کانون مقدس خانواده است. درباره تربیت دینی کودکان، نقص در برنامه‌هاست نه در کودکان. عدم آگاهی از برداشت‌های کودکان، تعلیم و تربیت را دچار نواقص و کمبودهای گوناگونی می‌کند از جمله اینکه سبب ارائه معارف دینی در سطوحی می‌شود که با فهم کودکان متناسب نباشد و گاه این، مایه خستگی و دل‌زدگی آنها از معارف دینی و حتی اصل اسلام می‌شود. افزون بر اینکه تفکر خام و محدود آنها را نه تنها از تصورات و برداشت‌های غیرواقعی نجات نمی‌دهد، بلکه این تصورات دور از واقعیت را تقویت می‌کند؛ زیرا کودک ناچار است برای درک مفاهیمی فراتر از استعداد خود به همان تفکرات کودکانه و خام روی آورد و از این راه خود را قانع کند. از این رو، ضروری است دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت دینی با پژوهش‌های انجام شده درباره برداشت کودکان و نوجوانان از مفاهیم دینی آشنا شوند و یافته‌های آنها را مدنظر قرار دهند.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. تربیت

تربیت در لغت از مصدر باب تفعیل است و سه ریشه دارد. اگر از ماده ربو باشد در معانی رشد، نمو، افزایش یافتن و پرورش یافتن به کار می‌رود. (ابن فارس، ۱۴۰۹، ۴۸۳/۲) اگر از ماده ریب باشد در معانی مالک، رشد و نمو، مربی و منعم به کار می‌رود (الراغب الاصفهانی، ۱۳۷۴، ۳۳۶) و اگر از ماده ربأ باشد در معانی اشراف داشتن، مکان مرتفع، محافظت و مراقبت و همچنین رشد و نمو به کار می‌رود (داد محمد امیری، ۱۳۸۵، ص ۲۷). تربیت در اصطلاح تعاریف متعددی دارد که به نظر می‌رسد تعریفی جامع از تربیت عبارتند از: فعالیتی منظم و مستمر برای کمک به رشد جسمانی،

شناختی، اخلاقی، اجتماعی، عاطفی و به‌طورکلی پرورش و شکوفایی استعدادهای متربی به‌گونه‌ای که نتیجه آن در شخصیت مربی به‌ویژه در رفتارهای او ظاهر خواهد شد (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۹۲، ص ۶۷).

۲-۲. عبادت

عبادت از ریشه عِبَدَ و به معنای غایت و نهایت تذلل است و از واژه عبودیت به معنای اظهار تذلل و خواری، بلیغ‌تر است. تنها کسی که مستحق عبادت است، موجودی است که در نهایت و غایت بزرگی و کمال قرار داشته باشد و آن موجود جز ذات باری تعالی نیست. (الراغب الاصفهانی، ۱۴۱۴، ص ۳۷۶) برخی از لغت‌شناسان معنای عبادت را اطاعت و فرمان‌برداری دانسته‌اند (ابن منظور، ۱۴۰۸، ۲۷۳/۳).

۲-۳. تربیت عبادی

تربیت عبادی به معنای ایجاد تدریجی و گام‌به‌گام روح عبادت و بندگی و حالت تذلل و خواری نسبت به پرورگار عالم در انسان‌هاست تا مرحله رساندن آنها به حد نهایی و کمال مقام عبودیت. (رضایی، ونجفی، ۱۳۹۳، ۸۹)

۲-۴. کودک

کنوانسیون حقوق کودک مصوب سال ۱۹۸۹ مجمع عمومی سازمان ملل متحد است و بیشتر کشورهای جهان نیز به آن پیوسته‌اند. در ماده یکم این کنوانسیون آمده است: «منظور از کودک، افراد انسانی زیر ۱۸ سال است». علما و فقهای اسلامی، ادوار مرتبط با کودکی را به سه دوره تقسیم کرده‌اند: از ولادت تا هفت‌سالگی، از هفت‌سالگی تا ظهور بلوغ و از سن بلوغ به بعد که شخص مسئولیت کامل دارد. در این رابطه، تعبیری از رسول گرامی اسلام ﷺ نقل شده است که هفت سال اول را سیادت کودک، هفت سال دوم را تعلیم‌پذیری، اطاعت و فرمانبرداری و هفت سال سوم را دوران نظرخواهی و مشورت می‌دانند (حسین‌زاده، ۱۳۸۴).

۳. اهمیت تربیت عبادی کودک

بحث تربیت عبادی یکی از مهمترین مسائل در محافل علمی و آموزشی در جامعه دینی است که توجه بسیاری از پدران و مادران دین مدار و مربیان متعهد و دل سوز را به خود جلب کرده است. تربیت عبادی دنباله و مکمل تربیت اعتقادی است و تربیت اعتقادی بدون آن، بار ارزشی ندارد؛ زیرا لازمه شناخت يك دین، عمل به آموزه‌های آن است. (ملکی، شاملی و شکر الهی، ۱۳۹۰)

۴. ضرورت تربیت عبادی کودکان

اسلام درباره زمان تربیت کودک دیدگاه‌های متقن و دقیقی ارائه کرده است. در تفکر اسلامی، انسان در مقام جانشین خدا، خلیفه الهی بر روی زمین است. برای کسب این مقام باید از دوران خردسالی و چه بسا قبل از آن، اقدام‌های لازم را به عمل آورد تا کودک آمادگی پذیرش تکالیف الهی را در زمان بلوغ پیدا کند. براساس سنت و رهنمودهای معصومان علیهم‌السلام آموزش دینی و عبادی قبل از تولد و هنگام تولد شروع می‌شود؛ زیرا تربیت در دوره کودکی پایه و اساس رشد و بالندگی معنوی در دوره‌های بعدی خواهد بود. دلایل روایی زیادی در تأیید نظریه دوم وجود دارد. براساس نظر شرع مقدس اسلام کودکان تا به سن بلوغ نرسند تکلیفی متوجه آنها نیست، اما هنگامی که به سن تکلیف می‌رسند و با مجموعه تکالیف شرعی مواجه می‌شوند در صورت نداشتن آشنایی و آمادگی پیشین، پذیرش و انجام تکالیف دینی برای آنها دشوار است و چه بسا رغبتی نسبت به اعمال عبادی از خود نشان ندهند. یکی از فلسفه‌های تعلیم تکالیف عبادی به کودکان در دوره خردسالی این است که کودکان بر اثر مداومت، انجام آن اعمال برای آنان ملکه شود تا در زمان سن تکلیف برای آنها دشوار نباشد. بی شک اگر کودکان در آغاز کودکی و سال‌های نوجوانی از آموزه‌های دینی بهره‌ای نبرند در جوانی و بزرگسالی با يك رکود معنوی و درنهایت خسارت روحی مواجه می‌شوند. (ملکی، شاملی و شکر الهی، ۱۳۹۰)

۴-۱. ضرورت تربیت عبادی کودکان در آیات و روایات

۴-۱-۱. شیوه‌های تربیت عبادی فرزندان در آیات

بهترین و کامل‌ترین الگوهای انسان در زندگی، پیامبران، ائمه، بزرگان و انسان‌های پاکی هستند که از رسولان و پیشوایان مذهبی پیروی کرده‌اند و سعی بر انطباق اندیشه و رفتار خویش با آنها داشته‌اند. به تعبیر علامه طباطبایی و به نقل از شیخ بهایی، سوره حدید آیه ۲۰ به پنج دوره حیات انسانی اشاره دارد: دوره خردسالی (لعب و لهو= بازی و سرگرمی)؛ دوره بلوغ و نوجوانی (زینه= آرایش)؛ دوره جوانی (تفاخر= فخرفروشی)؛ دوره میان‌سالی (تکاثر فی الاموال= افزون خواهی مال) و دوره سالخوردگی (تکاثر فی الاولاد= افزون خواهی فرزندان). می‌توان گفت که واژه تربیت تنها دوران کودکی و نوجوانی انسان را دربرمی‌گیرد؛ زیرا در دوران کودکی با بازی و سرگرمی می‌توان در تربیت عبادی فرزند تلاش کرد. آشنا کردن کودک و نوجوان با اصول دین داری قرآن به اهل ایمان می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید خود و خانواده خود را از آتشی که هیزم آن مردم و سنگ‌ها هستند، نگه دارید» (تحریم: ۶). تقوی از مصدر وقایه به معنای خویشتن‌داری و خودنگهداری است. عرب به سپر می‌گوید وقایه؛ زیرا پرهیزکاری، برحذر داشتن، خداترسی و... همه از لوازم و فروعات مفهوم تقوا هستند نه اصل مفهوم. برمبنای این آیه، پدر و مادر مؤمن نمی‌توانند و نباید نسبت به تعلیم معارف دین به فرزندان کوتاهی کنند. پیامبران و اولیای الهی در منش‌ها و گویش‌های خود با فرزندان همواره ایشان را به اصول عقاید دینی مانند مبدء و معاد توجه داده‌اند. در این مورد فقط به دو آیه اشاره می‌شود: «به خاطر بیاور هنگامی را که لقمان به فرزندش - درحالی که او را موعظه می‌کرد- گفت: پسرم! چیزی را همتای خدا قرار مده که شرک، ظلم بزرگی است» (لقمان: ۱۳) و «و ابراهیم و یعقوب در واپسین لحظات عمر، فرزندان خود را به این آیین وصیت کردند و هرکدام به فرزندان خویش گفتند: فرزندان من! خداوند این آیین پاک را برای شما برگزیده است و شما جز به آیین اسلام تسلیم در برابر فرمان خدا از دنیا نروید» (بقره: ۱۳۲). در جای دیگر می‌فرماید: «خانواده خود را به نماز فرمان ده و بر انجام آن شکیبا باش» (طه: ۱۳۲). درکنار تعلیم اصول دین باید دستورات و احکام شرایع آسمانی را نیز به فرزندان خود آموزش دهند. صرف

آموزش هم به تنهایی کافی نیست، بلکه براساس آیه، پافشاری، تأکید، مراقبت و صبر و حوصله بر اجرای تکالیف الهی اعضای خانواده نیز لازم است.

۴-۱-۲. شیوه‌های تربیت عبادی فرزندان در روایات

اول، هنگام انعقاد نطفه: از نظر اسلام ریشه‌ها و عوامل مهم و مؤثر در تربیت را باید از دوران انتخاب همسر تا انعقاد نطفه و بارداری مورد توجه قرار داد؛ زیرا اعمال، گفتار و روحيات پدر و مادر در دوران پیش از تولد فرزندان در آینده کودکان تأثیر بسزایی دارد. در احادیث توصیه‌های بسیاری در مورد این مسئله وجود دارد. در روایتی از معصومین علیهم‌السلام آمده است: «در شبی که از مسافرت برمی‌گردید و همین‌طور در شبی که می‌خواهید به مسافرت بروید، نزدیکی نکنید» (طوسی، ۱۴۱۹، ص ۵۶۹). در حدیث دیگری از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم خطاب به حضرت علی رضی‌الله‌تعالی‌عنه آمده است: «یا علی! در مقابل نور خورشید مجامعت نکن مگر اینکه پرده‌ای بیاویزی که شما را بیوشاند؛ زیرا اگر در آن حال فرزندی به وجود آید همیشه در حال پریشانی و فقر است تا بمیرد» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۸۷/۷). مادر حضرت خضر شنیده بود زمانی که ستاره‌ای خاص در نقطه معینی از آسمان قرار گیرد، فرزند از نوابغ و بزرگان خواهد شد. بنابراین، مراقبت کرد و نتیجه آن خضر نبی شد (میخبر، ۱۳۸۹، ص ۴۸). بنابراین، مشخص می‌شود اعمال پدر و مادر قبل از انعقاد نطفه و پس از آن تأثیر زیادی بر سرنوشت کودک دارد، حتی آمده که زن و مرد مواظب باشند که پیش از انعقاد، گناهی از آنها سرزنند.

دوم) پس از تولد: برای زمینه‌سازی اعمال عبادی در کودکان نخست باید تمهیداتی فراهم شود که در دین مقدس اسلام بدان پرداخته شده است. برای نمونه، مستحب است هنگام تولد در گوش نوزاد نوای ملکوتی اذان و اقامه نواخته شود. فقیهی در بیان فلسفه آن می‌نویسد: «شاید این بدان علت باشد که این عمل آثار روانی و تربیتی بسیار مفیدی در کودک به جا می‌گذارد، گرایش فطری کودک را به خدا و پرستش رشد می‌دهد و نخستین بذر نماز را در دل کودک می‌کارد. این عمل زمینه‌ساز شخصیت مطلوب او در بزرگسالی است». (فقیهی، ۱۳۸۴، ص ۳۰) رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: «هرکس صاحب فرزندی شد در گوش راستش اذان و در گوش چپش اقامه گوید.

به درستی که این عمل باعث دوری شیطان می‌شود» (کلینی، ۱۳۸۳، ۲۴/۶). از دیگر اعمال بعد از تولد فرزند، مالیدن آب فرات و تربت سیدالشهدا به سقف دهان اوست. امام محمدباقر علیه السلام فرمود: «کام طفل را با آب فرات بردارید و اقامه در گوشش بگویید» (کلینی، ۱۳۸۳، ۲۶/۶). امام موسی کاظم علیه السلام درباره انتخاب نام زیبا برای فرزند فرمود: «اول نیکی که پدر با فرزند خود می‌کند این است که او را نام نیکی بگذارد» (کلینی، ۱۳۸۳، ۱۹/۶). نخستین مرحله تربیت صحیح کودکان پرورش شخصیت آنها نسبت به تعالیم اسلامی است که باید آنها را خوب شناخت و ارزش این ذخایر و سرمایه‌های بزرگ انسانی را از نظر دور نداشت.

۵. مراحل رشد کودک

پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الولد سید سبع سنین و عبد سبع سنین و وزیر سبع سنین». در روایت دیگری حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «کودک هفت سال آزاد است و هفت سال مورد ادب و توجه و هفت سال دیگر مورد خدمت و یاور است» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۶۵/۲۳). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «کودک هفت سال بازی می‌کند، هفت سال خواندن و نوشتن می‌آموزد و هفت سال حلال و حرام را یاد می‌گیرد» (کلینی، ۱۳۸۳، ۴۶/۶). آنچه از این روایات به دست می‌آید، این است که اولین مرحله رشد کودک هفت سال اول است؛ زیرا باید آزاد باشد و عواطف و احساسات صحیح او را رشد داد و با رفتار خوب سعی کرد از حس تقلید او بهره جست. دومین مرحله رشد، هفت سال دوم است که باید بدی‌ها و زشتی‌ها را به او آموخت؛ زیرا او آمادگی لازم برای فراگیری آداب و عبادات اسلامی را پیدا می‌کند و مرحله سوم، مرحله بزرگسالی است که مسئولیت‌های بزرگ را قبول می‌کند و درکنار آن آموزش هم می‌بیند. امام صادق علیه السلام در این مورد می‌فرماید: «حلال و حرام را یاد می‌گیرد» (باهر، ۱۳۸۷، ص ۱۲۸). دوران کودکی بهترین فصل آموزش و پرورش است چنان‌که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «حکایت کسی که در کودکی می‌آموزد همانند نقش کردن بر سنگ است و حکایت کسی که در بزرگسالی می‌آموزد همانند کسی است که بر آب می‌نویسد» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ۲۴۹/۱۰). امام علی علیه السلام فرمود: «فرزندانتان را به آموختن دانش امر کنید» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ۵۵۸/۱۶).

۵-۱. آماده‌سازی کودکان

یکی از اصول تربیتی در تربیت عبادی، اصل زمینه‌سازی و ایجاد آمادگی در کودکان از نظر روحی، روانی و عاطفی نسبت به عبادات است. این اصل افزون بر تأکید نسبت به عبادات باعث آمادگی پذیرش و انجام تکالیف شرعی و همچنین جلوگیری از کم‌توجهی کودکان نسبت به مسائل عبادی می‌شود. براساس اصل آماده‌سازی، ضروری است پیش از آنکه احکام و اعمال عبادی در حق کودکان به مرحله وجوب برسد زمینه رویارویی صحیح با احکام و اعمال عبادی را در آنان ایجاد کرد؛ زیرا این اقدام در رشد و کمال معنوی انسان تأثیر مستقیم دارد. هدف از تربیت عبادی در دوره کودکی پرورش و تقویت روحیه عبادی و ایجاد آمادگی برای تکلیف‌پذیری و تشویق کودکان به انجام تکالیف عبادی است. برای تحقق این هدف می‌توان براساس برنامه‌ای منظم بدان جامه عمل پوشاند؛ زیرا اگر کودک يك دفعه و بدون آمادگی قبلی مکلف به تکالیفی شود، طبیعی است که از عهده آن برنمی‌آید و چه بسا میزان تکلیف‌پذیری او نیز پایین آید و یا تکالیف را بدون انگیزه و به صورت ناقص انجام می‌دهد.

باید توجه داشت که برای ارائه هر مفهومی به کودک ابتدا باید آمادگی از نظر شناختی و عاطفی در او ایجاد شود تا در نهایت به رفتار عملی در کودک بینجامد. متأسفانه گاهی در مدارس، حتی در درس دینی، دانش‌آموز در همان سطح اولیه شناختی و عاطفی باقی می‌ماند در حالی که تربیت دینی به‌ویژه تربیت عبادی به معنای واقعی باید به صورت عملی در وجود متربی تحقق یابد تا انگیزه درونی به یادگیری و در نتیجه انجام دادن آن را داشته باشد. اولیا و مربیان نباید يك باره کودکان را به انجام تکالیف دینی و عبادی ملزم و مجبور کنند، بلکه اول باید زمینه انجام برخی از مسائل دینی و عبادی را برای آنها فراهم کنند. از این رو، وقتی کودک به سن درك و تمییز می‌رسد باید به تدریج از مسائل و تکالیف آسان و محسوس شروع و به تدریج به سوی معقولات حرکت کرد. همه فقها بر مسئله آماده‌سازی و تمرین کودکان در دوران کودکی نسبت به تکالیف عبادی تأکید کرده‌اند. فقها در کتاب‌های فقهی بابی با نام احکام الصبی را به اعمال عبادی کودکان غیربالغ و وظایف والدین در این رابطه اختصاص داده‌اند که از مجموع آنها این اصل مهم تربیتی

استنباط می‌شود. در فقه آمده است: «پدر و جد پدری، شرعاً موظف به تمرین دادن کودکان به عبادت اعم از واجب و مستحب و همچنین قضای آن می‌باشند» (موسوی خمینی، بی‌تا)، حتی آنها موظف به بیدار کردن کودکان از خواب برای نماز هستند مگر آنکه به دلیل بیماری یا عذر دیگری باعث آزار و اذیت او شود که در این صورت باید مراعات حال کودک را کرد (ر.ک.، گلپایگانی، ۱۴۱۲، ۵۲۷/۱). فلسفی می‌نویسد: «برای اینکه کودکان از اول مؤمن و خداپرست تربیت شوند، لازم است جسم و جان آنها نیز از نظر ایمان هماهنگی داشته باشند. به همین دلیل اسلام از طرفی پدران و مادران را مکلف کرده است که فرزندان را به خدا متوجه کنند و به آنان خداپرستی و تعالیم دینی را بیاموزند و از طرف دیگر دستور داده است اطفال را به نماز و عبادت تمرینی وادارند (ر.ک.، فلسفی، ۱۳۸۷، ۱۸۶/۲).

برای تحقق این هدف شهید مطهری معتقد است: «بچه‌ها را از کوچکی باید به نماز تمرین داد. دستور رسیده است که به بچه از هفت سالگی نماز تمرینی یاد بدهید، البته بچه هفت ساله نمی‌تواند نماز صحیح بخواند، ولی صورت نماز را می‌تواند بخواند. از هفت سالگی می‌تواند به نماز عادت کند چه پسر و چه دختر؛ یعنی همان اولی که بچه به دبستان می‌رود باید نماز را در دبستان به او یاد بدهند. در خانواده هم باید به او یاد بدهند». (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۱۰۰) بنابراین، می‌توان گفت که فلسفه آموزش و تمرین عبادات به کودکان در دوره کودکی این است که آنان آمادگی پذیرش و انجام تکالیف شرعی و عبادی را برای زمان بلوغ پیدا کنند. بناری در این زمینه معتقد است: «ورود کودکان به مرحله جدیدی که به يك باره کلیه احکام الزامی اعم از واجبات و محرمات درباره آنان حتمیت می‌یابد مستلزم برخی مشقت‌ها و سختی‌ها نسبت به آنهاست و همین امر چه بسا سبب تکلیف‌گریزی و سهل‌انگاری آنها نسبت به احکام شرعی شود. ازاین‌رو، برای پیشگیری از این وضعیت در فقه، احکامی برای کودکان وضع شده است و بدون آنکه الزام و اجباری بر کودکان باشد آنان به انجام این احکام تشویق می‌شوند تا نوعی تمرین و آماده‌سازی برای آنان به حساب آید و در پرتو این تمرین با تکلیف آشنا شده و به تدریج به انجام آنها عادت

نمایند و هنگام بلوغ به آسانی به احکام الزامی تن دهند و به وظایف شرعی خود عمل کنند» (همت بناری، ۱۳۸۳، ص ۱۳۳).

انجام عبادات در کودکی نوعی زمینه‌سازی است و موجب ملکه شدن آن اعمال در روح و جان کودک می‌شود. در نتیجه چنین کودکانی بعد از سن تکلیف، عبادات را با آمادگی و سهولت بیشتری انجام می‌دهند، اما کسانی که تا هنگام رسیدن به تکلیف شرعی با مسائل عبادی آشنایی نداشته و یا عبادتی را به‌جا نیاورده‌اند این اعمال را با دشواری بیشتری انجام می‌دهند. امینی می‌نویسد: «با این برنامه [والدین] می‌توانند فرزندان خویش را به نماز خواندن عادت دهند به طوری که وقتی به سن بلوغ رسیدند خودبه‌خود و بدون فشار نماز را بخوانند و از انجام آن لذت برند، اما اگر پدر و مادر به بهانه اینکه هنوز به حد تکلیف نرسیده به نماز خواندن او اعتنا نداشته باشند و تا سن بلوغ آن را عقب بیندازند انجام آن عبادت در سن بلوغ برای بچه دشوار خواهد بود یا اصلاً زیر بارش نمی‌رود و اگر هم نماز خوان شود چندان تقیدی به آن نخواهد داشت و با اندک بهانه‌ای ممکن است آن را ترك نماید؛ زیرا عملی که از زمان کودکی عادی نشده باشد عادت کردن به آن دشوار خواهد بود». پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه اطهار عَلَيْهِمُ السَّلَام به‌طور اکید دستور می‌دهند که کودکان را از شش یا هفت سالگی به نماز خواندن عادت بدهید (امینی، ۱۳۸۵، ۲/۲۵۱).

۶. نمونه‌هایی از زمینه‌سازی برای تربیت عبادی

۶-۱. آموزش نماز به کودکان

معاویه بن وهب از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام پرسید: «در چه سنی کودک به اعمال عبادی وادار می‌شود؟ حضرت فرمود: بین شش و هفت سالگی». (کلینی، ۱۳۸۳، ۴/۱۹) در سیره اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام اهتمام زیادی به آموزش نماز به کودکان شده است. براساس سیره معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَام سن شروع آموزش نماز به کودکان هفت سالگی است و در این مسئله توانایی و ظرفیت کودکان را در نظر می‌گرفتند و رعایت بسیاری از آداب و مستحبات نماز را از آنان نمی‌خواستند. روش اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام در نماز روش عملی بود؛ یعنی خود آنها به صورت عملی آن را می‌خواندند تا دیگران شیوه نماز خواندن را

بیاموزند. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «به کودکان خود نماز یاد دهید و چون به سن بلوغ رسیدند بر آن مؤاخذه شان کنید» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۲؛ صدوق، ۱۴۰۴، ۱/۲۶۶). ایشان خطاب به یکی از اصحاب فرمود: «کودکان اهل خانه‌ات را با زبان به نماز و طهارت تأدیت نما و وقتی به سن ده‌سالگی رسیدند آنان را بر ترک آن تنبیه بدنی نما، ولی از سه بار بیشتر تجاوز نکند» (ری شهری، ۱۳۸۳، ۱/۷۵). از روایات معصومین علیهم السلام برای تربیت و آماده‌سازی کودک برای انجام وظایف عبادی به‌ویژه نماز موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

۶-۱-۱. توجه دادن کودک به نعمت‌های الهی

یادآوری و ذکر نعمت‌های الهی از جمله شیوه‌هایی است که در ایجاد انگیزه برای توجه دادن فطرت پاک کودک به صاحب نعمت و سپاس‌گزاری از او بسیار مؤثر است. ذکر نعمت‌ها می‌تواند زمینه بسیار مناسبی برای رشد و تعمیق بینش الهی کودکان و در نتیجه گرایش به صاحب نعمت و زمینه‌های شکرگزاری را در آنها فراهم کند. در آیات و روایات زیادی به این روش توجه شده است. خداوند متعال به حضرت موسی علیه السلام وحی فرستاد: «مردم را به من علاقه‌مند کن و آنان را نیز نزد من محبوب ساز. عرض نمود چگونه؟ وحی آمد: نعمت‌های مرا برای آنان بازگو کن، آنان خود عاشق من خواهند شد» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۴/۲). بنابراین، باید کاری کرد که محبت خدا در دل کودک جای بگیرد. در این صورت کودک با عشق درونی به احکام و تکالیف الهی عمل می‌کند. برای رسیدن به این هدف ضروری است از نعمت‌ها، مهربانی، بخشندگی و توجه خاص خداوند به بندگانش سخن گفت و او را بهترین دوست انسان‌ها معرفی کرد. همچنین باید محبت خداوند به کودکان را نیز برای آنان بیان کرد.

۶-۱-۲. نقل داستان‌های جذاب درباره عبادات به‌ویژه نماز

یکی از روش‌های مفید در آموزش معارف دینی استفاده از داستان و مثال است. علاقه زیادی که کودکان به داستان دارند موجب می‌شود تا بتوان بخش عمده معارف دینی به‌ویژه احکام، اعمال و شرایط عبادی را از این رهگذر در اختیار آنان قرار داد.

۶-۱-۳. ارتباط کودکان با اماکن مذهبی

حضور کودکان در اماکن و برنامه‌های مذهبی به‌ویژه نماز جماعت به‌ویژه اگر با تشویق همراه باشد آنها را به حضور در مسجد و اقامه نماز ترغیب می‌کند. شهید مطهری با توجه به نقش مسجد در تشویق کودکان به عبادت معتقد است.

۶-۱-۴. توجه به مسائل عبادی توسط والدین و مربیان و مشاهده عینی کودک

اسلام به مشاهده و تجربه اهمیت فراوانی می‌دهد؛ زیرا مشاهده، تجربه، تفکر و تعلیم، وسایلی هستند که به انسان قدرت تشخیص می‌دهد. (احمدی، ۱۳۸۴، ص ۸۱) قرآن کریم به سیر در طبیعت و مشاهده نعمت‌های الهی برای تفکر در آنها بسیار تشویق می‌کند. آیات زیادی در این باره در قرآن کریم آمده است. کودکان اولین و بهترین درس دین‌داری و ارتباط معنوی با خدا را در محیط خانه از راه مشاهده عملکرد والدین به‌ارث می‌برند.

۶-۱-۵. شیر دادن به کودک با وضو

از جمله اقدامات تربیتی برای زمینه‌سازی و آماده‌سازی کودک برای گرایش به معنویت و عبادات به‌ویژه نماز، شیر دادن به کودک در حال داشتن وضوست. اثر تربیتی آن این است که وضو در قالب مقدمه نماز نه تنها موجب تطهیر جسم از آلودگی‌ها می‌شود، بلکه تطهیر روح را نیز دربرمی‌گیرد. این طهارت جسم و روح که با وضو حاصل می‌شود تأثیر روانی در روحیه مادر و کودک دارد. اگر مادر هنگام شیر دادن با وضو باشد باعث استراحت و آزادسازی روح کودک و رابطه معنوی او با خدا می‌شود. «از مادر شیخ مرتضی انصاری پرسیدند: فرزندت چگونه به درجات عالی تقوا و عبادت رسیده؟ پاسخ داد: من در انتظار آن بودم که فرزندم ترقی بیشتری داشته باشد؛ زیرا در هنگام شیرخوارگی اش به او شیر نمی‌دادم مگر اینکه با وضو بودم، حتی در شب‌های سرد زمستان هم بدون وضو او را شیر ندادم» (فقیهی، ۱۳۸۴، ص ۳۲). بنابراین، این‌گونه اقدامات نوعی زمینه‌سازی و درونی کردن ریشه‌های عبادی در کودکان است.

۶-۱-۶. آموزش روزه به کودکان

روزه یکی از عباداتی است که در سخن معصومین علیهم السلام بسیار به آن سفارش شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «روزه بگیری تا سلامت باشید» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۲۵۵/۹۶). امام صادق علیه السلام به نقل از پدرش می‌فرماید: «فَمُرُوا صِبْيَانَكُمْ إِذَا كَانُوا بَيْنِي تَسْعَ سِنِينَ بِالصَّوْمِ مَا اسْتَطَاعُوا مِنْ صِيَامِ الْيَوْمِ فَإِذَا غَلَبَهُمُ الْعَطَشُ أَفْطَرُوا» (الکلینی، ۱۳۸۳، ۴۰۹/۳). برپایه این حدیث بر پدر و مادر است که از کودکان خود بخواهند در سن نه‌سالگی هرچه طاقت دارند، روزه بگیرند و هرگاه تشنگی بر آنها غلبه کرد، افطار کنند. این فریضه را باید به‌گونه‌ای به فرزند معرفی کرد که رنج‌آور تلقی نشود و پذیرش و عمل به آن همراه با اکراه و تنفر نباشد. برای این منظور می‌توان با بیان آثار روزه در صحت و سلامتی جسم و سایر آثار روحی و اجتماعی آن را معرفی کرد. همین‌طور می‌توان روایات معصومین را برای فرزندان بیان کرد. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «هرکس روزه‌داری را افطاری دهد اجری مانند اجر او در روزه گرفتن خواهد داشت» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۳۷۱/۹۶). روزه نوعی تمرین است و سبب می‌شود کودک پس از بلوغ انگیزه بیشتری به انجام آن داشته باشد. همچنین باعث می‌شود نفس انسان ملکه پذیرش انجام واجبات را پیدا کند و از اخلاق ناپسند دور باشد. امام صادق علیه السلام در جای دیگری می‌فرماید: «ما معتقدیم روزه کودک نوعی تمرین بر عبادت است. بنابراین، روزه بر کودک ۷ ساله در صورتی که توان و طاقت آن را داشته باشد، مستحب است تا در زمان بلوغ به انجام آن دعوت شود» (علامه حلی، ۱۴۱۳، ۴۸۸/۳).

۷. نمونه‌هایی از زمینه‌سازی و علاقه‌مند کردن کودکان نسبت به عمل عبادی روزه

۱-۱-۷. بیان فواید و فضیلت روزه و ماه رمضان

آگاهی از هر چیزی به‌ویژه اعمال عبادی، زمینه‌ساز علاقه‌مندی به انجام دادن آن عمل می‌شود. معصومان علیهم السلام برای ایجاد آمادگی در مسلمانان قبل از فرارسیدن ماه رمضان به بیان اهمیت این ماه و فواید روزه‌داری می‌پرداختند و با توصیه‌های لازم مردم را برای انجام این عمل عبادی آماده می‌کردند.

۷-۲. بیدار کردن کودک در سحر و گرفتن روزه به اندازه توان

برای عادت دادن کودک به روزه‌داری بهتر است قبل از رسیدن کودک به سن تکلیف به تدریج او را با روزه آشنا کرده و زمینه انجام آن برای زمان تکلیف مهیا شود. برای این کار، سفارش به زود خوابیدن، بیدار کردن کودکان برای خوردن سحری و تشویق آنها به گرفتن روزه تا هر زمانی که طاقت دارند و همچنین اهدای جوایز در پایان ماه رمضان از راه کارهایی است که می‌توان برای ایجاد آمادگی در کودکان انجام داد. (نوری، ۱۴۰۸، ۷/۳۹۵)

۸. آموزش قرآن به کودکان

معصومان علیهم‌السلام به آموزش قرآن به ویژه به کودکان و نوجوانان اهمیت می‌دادند؛ زیرا همه آنچه برای هدایت و راهنمایی انسان لازم و ضروری است در این کتاب آمده است. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «هرکس فرزند خود را ببوسد خداوند بزرگ و بشکوه برای او کار نیکی می‌نویسد و هرکس فرزند خویش را شادمان کند خداوند نیز در روز قیامت وی را شادمان می‌کند و هرکس به فرزندش قرآن بیاموزد آن فرزند [در روز قیامت] همراه پدر و مادرش فراخوانده می‌شود تا دو جامه بر تن آن دو بیوشند به گونه‌ای که چهره‌های بهشتیان از فروغشان بدرخشد» (کلینی، ۱۳۸۳، ۶/۴۹). امام علی علیه‌السلام در نامه‌ای به امام حسن علیه‌السلام می‌نویسد: «آموزش تو را [با آموزش] شرایع اسلام و احکام و حلال و حرام آن آغاز کردم». با اینکه معصومان علیهم‌السلام به عادت دادن کودکان به قرائت قرآن اهتمام داشتند، اما در این کار سختگیری نمی‌کردند. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ (بِس) فَإِنَّهَا رِيحَانَةُ الْقُرْآنِ» (الطوسی، ۱۳۶۳، ۱/۱۱۳).

۹. آموزش دعا به کودکان

در تربیت دینی، دعا و درخواست از خداوند جایگاه ویژه‌ای دارد. دعا ابزاری است که بنده را به خالق پیوند می‌دهد و بنده با آن، نیازهای فردی و درونی خود را با خداوند درمیان می‌گذارد و در پرتو آن به سکون و آرامش می‌رسد. امام علی علیه‌السلام در سیره تربیتی خود به عنصر دعا اهمیت زیادی می‌دهد. امام حسین علیه‌السلام می‌فرماید: «پدرم مرا به خواندن دعای جوشن کبیر و حفظ و بزرگداشت

آن توصیه نمود و سفارش کرد که در هنگام وفاتش آن را بر کفنش بنویسم و آن را به خانواده‌ام
تعلیم دهم و آنان را بر خواندن آن برانگیزانم» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۳۸۴/۹۱؛ نوری، ۱۴۰۸، ۲/۲۳۲).

۱۰. ضرورت بیان فلسفه اعمال عبادی در حد درك كودكان

یکی از علل ترك یا استخفاف نماز، بی‌اطلاعی کودکان، نوجوانان و جوانان از فلسفه عبادات است، اما اگر انجام اعمال عبادی در دوره اول و دوم کودکی براساس شناخت صورت گیرد و با ایجاد بصیرت دینی، رفتار از حالت تقلیدی به حالت نگرش همراه با آگاهی عمیق تبدیل شود كودك هرگز آن عمل را در مراحل بعدی ترك نخواهد کرد. برای ایجاد انگیزه، افزون بر فراگیری اعمال عبادی، كودك باید بداند که فلسفه این اعمال چیست و چه عاملی موجب می‌شود که مسلمانان هر روز در پنج وعده بر درگاه احدیت سجده و با معبود خود راز و نیاز می‌کنند و در سال، يك ماه روزه می‌گیرند. بنابراین، آگاهی از فلسفه، آثار و فواید، آداب و شرایط اعمال، یکی از عوامل مهم در ترغیب و تشویق كودكان به اعمال عبادی است. عامل دیگری که نقش مهمی در سهل‌انگاری كودكان نسبت به اعمال و تکالیف دینی دارد، عدم تقید و اهتمام والدین نسبت به انجام به موقع تکالیف عبادی است، پس ضروری است با انتقال تکالیف عبادی به طور ساده و با زبان كودكانه و متناسب با رشد فکری و ظرفیت درك كودك، فلسفه اعمال و تعلیمات عبادی نیز برای او بیان شود تا براساس شناخت و انس به اعمال عبادی روی آورد. برای رسیدن به این مقصود باید با آموزش‌های ساده، زمینه رشد معارف دینی را در كودكان متبلور کرد. می‌توان اصل آگاهی بخشی و بصیرت‌دهی نسبت به فلسفه و آثار عبادات را مانند اصلی از اصول اساسی در تعلیم و تربیت دینی در نظر گرفت.

۱۱. نتیجه‌گیری

اگر پدر و مادر در آموزش تربیت عبادی كودك کوشا باشند فرزندانی با اشتیاق فراوان برای انجام فرایض عبادی خواهند داشت، اما آنچه بیشتر در روایات و سیره معصومین علیهم‌السلام به چشم می‌خورد توصیه‌های ایشان نسبت به زمان آموزش نماز از خردسالی و تأکید آنها بر اقامه اعمال عبادی بعد

از رسیدن فرزندان به سن بلوغ است. بنابراین، ضروری است اقدامات لازم از همان دوران کودکی صورت گیرد. به این ترتیب باید با برنامه‌ریزی دقیق، مطالب دینی و عبادی مورد نیاز و ضروری را به صورت ساده و قابل فهم به کودکان آموزش داد و آنها را به انجام اعمال و پایبندی به آن تشویق کرد. با انجام اعمال و مراقبت‌های پیش از انعقاد نطفه و پس از تولد تا نوجوانی قبل از بلوغ می‌توان به تربیت عبادی کودکان نزدیک شد. همچنین باید با درک کودکان، فلسفه اعمال عبادی را برای کودک بیان کرد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم. مترجم: مکارم شیرازی، ناصر.
- * نهج البلاغه. مترجم: فیض الاسلام، علی نقی.
- ۱. ابن ابی الحدید، هبه‌الله (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه. قم: منشورات آیت‌الله العظمی مرعشی النجفی.
- ۲. ابن منظور، محمد بن مکرّم (۱۴۰۸). لسان العرب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۳. احمدی، احمد (۱۳۸۴). اصول و روش‌های تربیت در اسلام. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- ۴. امیری، داد محمد (۱۳۹۴). تربیت اخلاقی از دیدگاه قرآن کریم. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- ۵. امینی، ابراهیم (۱۳۸۵). تربیت. قم: بوستان کتاب.
- ۶. انصاریان، حسین (۱۳۷۲). دیار عاشقان، تفسیر صحیفه سجادیه حضرت زین العابدین علیه السلام. تهران: پیام آزادی.
- ۷. باهنر، ناصر (۱۳۸۷). آموزش مفاهیم دینی همگام با روان‌شناسی رشد. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۸. تیمیمی مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵). دعائم الاسلام. مصر: دار المعارف.
- ۹. حاجی ده‌آبادی، محمد علی (۱۳۹۵). درآمدی بر نظام تربیتی اسلام. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- ۱۰. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۱۱. حسین زاده، اکرم (۱۳۸۴). نگاهی به مراحل تربیت کودک از منظر دین. نشریه طوبی، شماره ۳، ۳۰-۱۹.
- ۱۲. حلی، منصور بن یوسف (۱۴۱۳). مختلف الشیعه. قم: جامعه مدرسین.
- ۱۳. موسوی خمینی، روح‌الله (بی‌تا). توضیح المسائل. قم: نشر روح.
- ۱۴. داوودی، محمد (۱۳۸۳). سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- ۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴). مفردات الفاظ القرآن. دمشق: دارالقلم.
- ۱۶. رضایی اصفهانی، محمد علی. و نجفی جزه‌ای، حمید (۱۳۹۳). تربیت عبادی از منظر قرآن. نشریه قرآن و علم، ۱۴(۸)، ۸۵-۱۲۰.
- ۱۷. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). الامالی. قم: دارالثقافه.
- ۱۸. فضل‌الله، محمد رضا. و اسدی، فرزندق (۱۳۷۹). درآمدی بر تربیت دینی باتوجه به پیشرفت ادراکات دینی در کودکان و نوجوانان. نشریه تربیت اسلامی، شماره ۳، ۱۲۳-۱۴۲.

۱۹. فقیهی، علی نقی (۱۳۸۴). شیوه‌های ترغیب و جذب به نماز در دوره‌های کودکی، نوجوانی و جوانی. تهران: مؤسسه فرهنگی-هنری مهر تابان.
۲۰. فلسفی، محمدتقی (۱۳۴۴). گفتار فلسفی؛ جوان از نظر عقل و احساسات. تهران: نشر معارف اسلامی.
۲۱. فیض کاشانی، ملامحسن (۱۳۴۹). المحجّه البیضاء فی تهذیب الاحیاء. قم: جامعه مدرسین.
۲۲. قمی، شیخ عباس (۱۴۱۶). سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار. قم: دارالاسوه.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۳). اصول کافی. مترجم: مصطفوی، سید جواد. تهران: علمیه اسلامیة.
۲۴. گلپایگانی، محمدرضا (۱۴۱۲). مجمع المسائل. قم: دارالقرآن الکریم.
۲۵. متقی هندی، علاء‌الدین (۱۴۰۹). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. بیروت: مؤسسه الرساله.
۲۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفا.
۲۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). گفتارهای معنوی. تهران: صدرا.
۲۸. ملکی، حسن، شاملی، عباسعلی، و شکر الهی، مهدی (۱۳۹۰). تربیت عبادی کودکان، نشریه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۱(۱)، ۱۰۵-۱۳۲.
۲۹. میخبر، سیما (۱۴۰۰). ریحانه بهشتی یا فرزند صالح. قم: نور الزهراء علیها السلام.
۳۰. نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل. بیروت: مؤسسه ال بیت لاحیاء التراث.
۳۱. همت بناری، علی (۱۳۸۳). نگرشی به تعامل فقه و تربیت. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.